

Ільїна Н.В. Психолого-лінгвістичні передумови формування образного мовлення у дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія: [зб. наук. праць / відп. ред. В.М. Синьов]. – Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. - №13. – С. 33-36.

Психолого-лінгвістичні передумови формування образного мовлення у дошкільників старшого дошкільного віку із ЗНМ

Ільїна Н.В.

У системі спеціального навчання дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ III рівня вузловим моментом є формування навичок вільного користування розгорнутим зв'язним мовленням. Проблема підвищення якості засвоєння дітьми даної категорії знань, умінь і навичок є надзвичайно важливою, оскільки вона спрямована на реалізацію одного з головних завдань дошкільної освіти – підготовки до навчання у школі.

Проблемою мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку займалися психологи, педагоги, лінгвісти (Л.С. Виготський, В.В. Виноградов, О.М. Гвоздєв, Д.Б. Ельконін, А.В. Запорожець, М.М. Коніна, О.О. Леонтєв, А.М. Леушина, Л.А. Пеньєвська, А.М. Пешковський, С.Я. Рубінштейн, О.І. Соловійова, Ф.А. Сохін, Є.І. Тихєєва, К.Д. Ушинський, Є.А. Фльорина, Л.В. Щерба). Їх дослідження створили передумови для побудови комплексного підходу до вирішення завдань мовленнєвого розвитку дошкільників.

Учені-дослідники Р. І. Лалаєва, Є. Ф. Соботович, Т. Б. Філічева, Г. В. Чиркіна та інші звертають увагу на те, що у дітей із загальним недорозвиненням мовлення сюжети бідні, неоригінальні, порушена структура повідомлення, спостерігається обмеженість у використанні стилістичних засобів, а також недоліки формування образного мовлення. Для мовлення дітей із ЗНМ характерні стійкі порушення засвоєння лексичної семантики і, зокрема, багатозначності слів. У більшості старших дошкільників із III рівнем загального недорозвинення мовлення не сформовані навички використання та розуміння образної лексики. У дітей з

порушеним мовленнєвим розвитком конкретність мислення обмежує можливості розуміння змісту метафоричного виразу. Сприймаючи переносне значення слова, діти звужують його зміст. Несформованість лексико-семантичної сторони мовлення у дітей із ЗНМ негативно впливає на розвиток всієї мовленнєво-мисленнєвої діяльності, обмежує їх комунікативні потреби і пізнавальні можливості, перешкоджає оволодінню знаннями. Це обумовлює необхідність спеціального навчання даної категорії дітей образного мовлення.

Ряд дослідників (Богоявленський Д.Н., Гвоздєв А.Н., Ельконін Д.Б., Леонтєв О.О., Соботович Є.Ф. та інші) зазначають, що основною рушійною силою розвитку мовлення дитини є семантика мови і надають великого значення розширенню меж смислової сторони слова, словосполучення, фрази. Тому більше уваги потрібно приділяти розвитку семантики мовних одиниць, семантичних відношень між ними.

Основною одиницею мови є слово.

Слово визначається вченими як виключна здатність людини виражати свої думки і почуття, здатність мовити, спілкуватися. Найважливішими ознаками слова, є: - внутрішня впорядкованість звуків (складових слова); - наголос; - лексичне значення (щось називає або виражає); - можливість поділу на менші мовні одиниці, морфеми (основу, флексію, префікс тощо); - поєднання з іншими словами в реченні за допомогою змістового й граматичного зв'язку; - наявність у реченні граматичних форм і синтаксичних функцій. Більшість мовознавців вважають, що слово - найконкретніша мовна одиниця, основна і базисна. Мова - це перш за все мова слів, а не форм чи звуків. Тому-то спроби дати дефініцію слова не припиняються. Ось деякі з визначень:

"Слово - найважливіша одиниця мови, яка позначає явища дійсності та психічного життя людини і звичайно однаково розуміється колективом людей, які розмовляють однією мовою й історично пов'язані між собою" (Р.О. Будагов);

"Слово - граничний складник речення, здатний безпосередньо співвідноситися з предметом думки" (О.С. Ахманова);

"Слово - найменша смислова одиниця мови, вільно відтворювана в мовленні для побудови висловлювань" (Б.М. Головін);

"Слово - мінімальна структурно-семантична одиниця мови, яка виражає своїм звуковим складом поняття про предмети, процеси, явища дійсності, їхні ознаки чи відношення між ними, вільно відтворюється в мовленні і служить для побудови висловлювань" (Д.І. Ганич, І.С. Олійник);

"Слово - оформлена за нормами даної мови, неподільна на менші подібні єдності мовна одиниця, що складається із звука чи комплексу звуків і називає певні предмети, процеси і явища об'єктивної дійсності та їх ознаки або тільки вказує на них чи на відношення між ними, або виражає емоціонально-вольові прояви" (Є.В. Кротевич, Н.С. Родзевич) (1).

Як бачимо, для всіх визначень спільним є акцентування на смисловому аспекті слова. Як засвідчують усі вищенаведені визначення, слово - це єдність звучання і значення. Слово - двостороння одиниця: має план вираження (звукова оболонка, експонент) і план змісту (значення)

Лексичне значення — історично закріплена в свідомості людей співвіднесеність слова з певним явищем дійсності. Це зв'язок певного звучання з певним поняттям, почуттям, волевиявленням тощо, "відоме відображення предмета, явища чи відношення у свідомості..., яке входить до структури слова як його внутрішня сторона, відносно якої звучання слова виступає як матеріальна оболонка..." (О.І. Смирницький), або це той зміст слова, та інформація, яку воно несе. Лексичне значення слова є продуктом мисленнєвої діяльності людини. Воно пов'язане з редукцією інформації людською свідомістю, з порівнянням, класифікацією, узагальненням. Відображення у слові будь-якого явища дійсності (предмета, якості, дії, стану) є його внутрішнім змістом, значенням, або семантикою (від грец. *semantikos* — той, що позначає).

Як правило, значення слова у цілому однаково усвідомлюється

колективом людей, які розмовляють однією мовою, пов'язані між собою культурою, традиціями, історією. Зв'язок між словом і денотатом не фізичний: усе відображуване в слові існує незалежно від нього. Значення слова — це зв'язок, що історично склався у певному суспільстві, між звучанням слова і тим відображенням предмета або явища, яке з'явилося і закріпилося у свідомості людини.

Важливою особливістю слова як значеннєвої одиниці мови є те, що воно називає не заново кожний окремий предмет, а узагальнює. Людська пам'ять не може охопити своєю назвою кожного окремого предмета. Отже, слово співвідноситься з цілим класом предметів, явищ тощо, які характеризуються наявністю спільних ознак. На основі узагальнення ознак чи однорідних предметів у свідомості людини створюється поняття, і як категорія мислення матеріалізується у слові. Узагальнююча природа значення слова полягає в тому, що в ньому відбивається не увесь предмет з усіма його ознаками, властивостями, а якась певна його ознака, яка впала в око того, хто називав.

Ядром лексичного значення є концептуальне значення (мисленнєве відображення певного явища дійсності, поняття). Так, наприклад, слово обличчя має концептуальне значення "передня частина голови людини". Крім концептуального значення (його ще називають денотативним), слово може мати конотативне значення, тобто емоційні, експресивні, стилістичні "додатки" до основного значення. Наприклад, слова "моська", "пика", "фізіономія" мають таке ж концептуальне значення, як і "обличчя", але на нього нашаровуються експресивно-стилістичні відтінки (конотації). Концептуальне й конотативне значення є загальноприйнятими, тобто належать мові й зафіксовані в словниках.

У звичайному мовленні людина керується при виборі слів майже виключно їх основним лексичним значенням (концептуальним), а в образному мовленні слова підбираються не стільки за основними, скільки за другорядними ознаками, за вторинним семантичним забарвленням, тобто за

конотативним значенням. Ці другорядні ознаки слів, усередині образних висловів, взаємодіючи, утворюють своєрідний семантичний настрій. Образне слово відрізняється від звичайного, при формальній словесній тотожності, саме вторинними значеннями (конотаціями), які народжуються в образному контексті.

Отже, розуміння полісемії, а також і образного мовлення, є результатом розвитку лексичного значення слова (3).

Батозначність слова є результатом розвитку його лексичного значення і тому є показником рівня лексичного розвитку. Диференціація носієм мови вказаних значень слів (полісемичних, синонімічних, антонімічних) призводить до засвоєння норм лексичної сполучуваності (валентності слів).

Аналіз процесу формування лексичного значення (Л.С.Виготський, 1982; Д.Б.Ельконін, 1978; О.М.Шахнарович і В.В.Лебединський, 1975; О.М.Шахнарович, 1990; Д.Слобін, Дж.Грин, 1976; М.І.Лісіна, 1985; Н.В.Уфімцева, 1983) дозволяє виділити знакові операції і психічні процеси, за допомогою яких це значення засвоюється. Дослідження названих авторів показують, що формування семантичних структур корелює з даними щодо когнітивного розвитку дитини.

Засвоєнню семантичних структур передують розширення і диференціація понятійної сфери дитини на домовному рівні в процесі спільної діяльності дитини з людьми, що доглядають за нею.

У основі оволодіння семантикою лежить перш за все процес структуризації дійсності, здійснюваний дитиною в процесі наочно-практичної діяльності. Дослідження дитячої гри (Д.Б.Ельконін), наочних дій і їх структури (Дж.Брунер, 1992) показали послідовність вичленення значущих елементів ситуації, що мають для дитини самостійне значення (об'єкт дії, дія, суб'єкт дії). Виділивши семантичну одиницю (в даному випадку елемент ситуації), дитина за допомогою дорослого встановлює зв'язок між цією одиницею і її знаковим позначенням (звучанням відповідного слова).

У результаті цього у дитини формується вузько конкретне значення

слова - його наочна співвіднесеність. При цьому матеріальна оболонка слова виявляється самостійним носієм значення, ім'ям того або іншого предмета або явища. Дитина прагне знайти в акустичному образі слова буквальне віддзеркалення властивостей предмету (О.М.Шахнарович, 1990). Таким чином, властивості знаків мови переносяться на місце реальних властивостей предметів і явищ (етап мотивованого вживання знаків мови). Внаслідок цього засвоєна назва не може бути перенесена на інший предмет, навіть зовні схожий з першим.

Засвоївши семантичну одиницю і її словесне позначення, дитина відразу ж прагне узагальнити елементи ситуації, позначаючи одним словом безліч різнорідних предметів. Наступний етап - слова, засвоєні дитиною, починають уживатися категоріально, тобто позначають цілі класи однорідних предметів (Р.Браун, 1973; С.Брунер, 1971, 1984), що свідчить про засвоєння дитиною елементарної узагальнювальної функції слова. Цей етап узагальнення відповідає психічному віддзеркаленню дійсності на рівні зразків еталонів (В.Н.Сагатовський, 1962; Б.Н.Єрмалаєв, 1975; Є.Ю.Артельєва, 1960; О.М.Шахнарович, 1990).

Далі сенс слів або словосполучень засвоюється дитиною на основі розуміння контексту в цілому, тобто забезпечується певним обсягом імпресивного словника і, в ще більшому ступені, граматичних практичних "знань" (засвоєнням синтаксичних значень відносин) і навичок. Не випадково цей стрибок у розвитку словника співпадає із засвоєнням дитиною базисних синтаксичних структур і морфологічного оформлення синтаксичних відносин слів у реченні.

Розуміння різних контекстів на основі сформованих граматичних знань сприяє накопиченню і кумуляції сенсів знайомих слів, що призводить до засвоєння смислового різноманіття слова і на його основі узагальненого лексичного значення слова. Ця інтерпретація узгоджується з поглядами О.О.Леонтєєва (1965) і О.М.Шахнаровича (1990), згідно яким генералізація сенсів сприяє виділенню інваріантного (постійного) сенсу і формуванню

власне лексичного значення слова.

Формування системи словесних зв'язків і відносин забезпечується певним рівнем розвитку симультанних синтезів (О.Р.Лурія): для пізнання цих зв'язків і відносин необхідно, щоб свідомість людини могла одночасно поєднувати декілька співвіднесених ознак. Таким чином, не наочні уявлення, а здатність внутрішнього охоплення, організації окремих ізольованих ознак, поєднання їх в одночасно охоплюваній схемі є необхідною умовою формування вказаних функціональних зв'язків слова (О.Р.Лурія, 1947).

Дослідження О.Р.Лурії і його школи показали, що при ушкодженні тім'яно-потиличних областей кори головного мозку, що здійснюють симультанний синтез (семантична афазія), система зв'язків і відносин, що криється за словом, виявляється глибоко порушеною. Внаслідок цього у хворих залишається збереженою тільки предметна співвіднесеність слова.

На основі засвоєння узагальненого лексичного значення слова формується надалі функціональне використання мовних знаків: звукова оболонка слова починає втрачати свій образний зв'язок з предметом або безпосередньо сприйманою якістю предмету, або його дією. Слова починають використовуватися тільки як мовні знаки, тобто як умовні позначення для вираженого або іншого змісту.

У ході подальшого розвитку дитини у міру систематизації її уявлення про навколишній світ в процесі навчання відбувається впорядкування семантичних полів, розвиток лексичної системності і на цій основі формування словесних понять.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що формування семантичної структури слова забезпечується наступними розумовими операціями з семантичними одиницями.

1. Структуризацією наочної ситуації і виділенням у ній окремих елементів (семантичних одиниць).
2. Встановленням зв'язків між цими смисловими одиницями і мовним способом їх позначення.

3. Порівнянням однорідних предметів, явищ, що позначаються одним словом, виділенням в них загальних ознак або функцій і їх узагальненням.

4. Встановленням системи смислових зв'язків (логічних, синтагматичних і парадигматичних) даного слова з іншими словами.

5. Кумуляцією і узагальненням різних значень одного і того ж слова.

6. Практичною класифікацією слів за семантичними ознаками різного ступеня узагальненості(4).

А.І. Лаврентьева (2), спостерігаючи становлення лексико-семантичної системи у дітей від 1р. 4міс. до 4 р., виділяє 4 етапи розвитку системної організації дитячого словника.

На першому етапі словник дитини являє собою набір окремих слів (від 20 до 50). При цьому набір лексем є неупорядкованим.

На другому етапі словниковий запас дитини починає швидко збільшуватися. Називання одного слова із певної групи викликає у дитини називання інших елементів цієї групи. Автор визначає цей етап ситуаційним, а групи слів - ситуаційними полями.

Третій етап формування лексичної системи (тематичний) характеризується усвідомленням дитиною подібності визначених елементів ситуації й об'єднанням лексем у тематичні групи. Організація тематичних груп слів викликає розвиток лексичної антонімії (великий - маленький, гарний - поганий).

Особливістю четвертого етапу розвитку лексичної системи в онтогенезі є виникнення синонімії. Системна організація словника дитини наближається за своєю структурою до лексико-семантичної системи дорослих.

У дітей із ЗНМ порушення розвитку лексики виявляються в більш пізньому формуванні лексичної системності, організації семантичних полів, якісній своєрідності цих процесів.

Дослідники (Воробйова В.К., Лалаєва Р.І., Левіна Р.Є, Соботович Є.Ф.

та ін.) вказують, що процес виділення ядра (центра) і периферії семантичного поля у дітей з мовленнєвою патологією значно затримується. Цей факт підтверджується тим, що у дітей 5-8 років із ЗНМ відбувається немовби паралельне збільшення синтагматичних і парадигматичних асоціацій, у той час як у дітей із нормальним мовленнєвим розвитком відзначається протилежна закономірність після 6 років: різке збільшення парадигматичних асоціацій і значне зменшення синтагматичних. А до 7 років у дітей із ЗНМ синтагматичні асоціації переважають над парадигматичними (у дітей з нормою навпаки) (5).

Перспективами подальшого дослідження є розробка і обґрунтування експериментальної методики, яка дозволить розширити межі лексичних значень слів у дітей із ЗНМ III рівня і допоможе у формуванні образного мовлення.

Список використаної літератури

1. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. - К.: Видавничий центр "Академія", 2000. - 368 с. (Альма-матер)
2. Лалаева Р.И., Серебрякова Н.В. Коррекция общего недоразвития речи у дошкольников (формирование лексики и грамматического строя. - СПб.. СОЮЗ, 1999. - 160 с.
3. Методика виявлення речевих порушень у дітей і діагностика їх готовності к школьному обучению /Е.Ф. Соботович, Л.Е. Андрусин, Л.И. Бартенева и др. - К.: "Компанія "Актуальна освіта", 1998. - 127 с.
4. Соботович Є.Ф. Структура мовленнєвої діяльності і механізми її формування: Науково-метод. Посібник. – ІЗМН, 1997. – 44 с.
5. Трофименко Л. Розуміння багатозначних слів дітьми п'ятого року життя із загальним недорозвитком мовлення // Дефектологія. - 2002. - №4. - С. 52-54.